

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

rec.iti

Budapest • 2009

[<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

A zsengejéből szerencsésen kifejtett character
Verseghy Ferenc és az excerptálás

Kecskeméti Gábor Verseghy Ferenc retorikai munkássága, illetve a könyvtárkatalogusok¹ nyomán rekonstruált szép- és szakirodalmi műveltsége kapcsán megjegyezte, hogy a fellelt adatmennyiség „nem mérítheti ki az élete során Verseghy által megismert és birtokolt retorikaelméleti munkák körét, s hogy ezeknek elsődleges kontextusán kívül saját retorikai elgondolásai az elméleti hagyomány szélesebb körével és vonulataival is szembesítendőek.”² Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a barokk prédikációszerzői hagyomány egy fontos elemével, az excerptálás gyakorlatával szembesítsem Verseghy homiletikai nézeteinek egyes összetevőit.

Az excerptálás, vagyis egy mű olvasása során az abból (többnyire szövegalkotási segédletként) készített különféle terjedelmű jegyzetek összeállítása³ nem jezsuita találmány, de a rend tagjai terjesztették el Európa-szerte.⁴ Részletes ismertetése többnyire nem került be az általános retorikai művekbe, vélhetően azért, mert önálló szakirodalma volt.⁵ Az *ars excerptandi* technikájának egyik legismertebb összegzése a lelkiségi íróként is népszerű Jeremias Drexel által írt, 1638-ban megjelent *Aurifodina*⁶

¹ DEME Zoltán, *Verseghy könyvtára*, Bp., Akadémiai, 1985 (Irodalomtörténeti Füzetek, 113).

² KECSKEMÉTI Gábor, *Az ékesszólás elmélete és gyakorlata Verseghy műveiben = In memoriam Verseghy Ferenc, VI, Emlékkönyv a Szolnokon 2002. szeptember 27-én rendezett Verseghy tudományos ülésszak anyagából*, szerk. SZURMAY Ernő, Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 2003 (In memoriam Verseghy Ferenc, 6), 37.

³ A kifejezés eredetéről bővebben: *Historisches Wörterbuch, Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, III, Hrsg. Gert UEDING, Tübingen, Niemeyer, 1996, 183–185; Pragmatikai elemzésével Konrad Ehlich foglalkozott részletesen: Konrad EHLICH, *Zur Analyse der Textart „Excerpt“ = Pragmatik, Theorie und Praxis*, Hrsg. Wolfgang FRIER, Amsterdam, Rodopi, 1981 (Amsterdamer Beiträge zur Neueren Germanistik, 13), 379–402.

⁴ Vö. Helmut ZEDELMAIER, *Lesetechniken: Die Praktiken der Lektüre in der Neuzeit = Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit*, Hrsg. Helmut ZEDELMAIER, Martin MUSLOW, Tübingen, Niemeyer, 2001, 11–30.

⁵ Az első, kifejezetten ezen eljárás elsajátítását célzó mű: Francesco SACCHINI, *De ratione libros cum profectu legendi*, Ingolstadtii, 1614. (Florian NEUMANN, *Jeremias Drexels Aurifodina und die Ars excerptandi bei den Jesuiten = Die Praktiken. . . , i. m.*, 56.)

⁶ Jeremias DREXEL, *Aurifodina*, Antwerpen, 1638. Részletes ismertetése: Karl PÖRNBACHER, *Jeremias Drexel: Leben und Werk eines Barockpredigers*, München, Seitz, 1965 (Beiträge zur altbayerischen Kirchengeschichte, 24/2), 104–106.

című könyv. A kiadvány – műfaját tekintve traktátus – a helyes olvasással, ennek meghatározó elemeként a kivonatolás szükségességével, módjával és használatával (*Excerptorum Methodus, seu, Quomodo Excerptendum sit*) foglalkozott, Justus Lipsius, Martin Delrio és Jacobus Pontanus kivonatolással kapcsolatos nézeteit is ismertetve. A mű praktikusán tömör és viszonylag rövid: korabeli újdonsága feltehetőleg közérthetőségében és gyakorlatiasságában gyökerezett. A könyvjegyzékek tanúsága szerint a Drexel-mű önállóan⁷ vagy a szerző összegyűjtött műveivel együtt⁸ számos magyarországi könyvtár megbecsült darabja volt – nagyon is elképzelhető tehát közvetlen hatása a magyar prédikációszerzői gyakorlatra.

Ezt igazolja Kaprinai István *Institutio eloquentiae sacrae generatim* című, 1758-ban és 1760-ban, majd 1768-ban megjelent többkötetes könyve is.⁹ E művében az excerpálást éppúgy a prédikációszerzés segédeszközeként¹⁰ szerepeltette, mint a könyvek olvasását, a könyvekből való jegyzetelést, a saját kútfőből történő előzetes jegyzetkészítést, a beszéd – prédikálás előtti, előzetes – meghallgatását, illetve felmondását, valamint az imitációt.¹¹ A jezsuita szerző az excerpálás ismertetésénél leginkább a Drexel-műre támaszkodott, s ezt hivatkozásaiban többször is kifejezésre juttatta.

Verseghy Ferenc a jezsuita gimnázium poétikai és retorikai osztályát 1769 és 1771 között Egerben végezte. Ottani tanulmányairól nem tudunk közelebbit,¹² ám tény, hogy ekkorra már Magyarországon nemcsak Drexel *Aurifodinája* állt rendelkezésre, hanem Kaprinai *Institutioja* is. (Ez utóbbi mű történetesen Kaprinai egri tartózkodása idején jelent meg először, két kötetben, második kiadása pedig a Verseghy Egerbe kerülését megelőző évben került ki a nyomdából.) Igen valószínű tehát, hogy – jóllehet

⁷ A teljesség igénye nélkül: Pázmány Miklós (jegyzék: 1667. július 9.), (*Magyarországi magánkönyvtárak*, II, s. a. r. FARKAS Gábor, VARGA András, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, Scriptum, 1992 [Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2], 52. [a továbbiakban: *Magyarországi magánkönyvtárak*]); Keppel Henrik (1703), (*Magyarországi magánkönyvtárak*, 162); Johann Nikolaus Hain (1711. május 11.) (*Magyarországi magánkönyvtárak*, 321).

⁸ A teljesség igénye nélkül: Nádasdy Ferenc (jegyzék: 1672) (*Magyarországi magánkönyvtárak*, II, 74); Vépy Benedek (1676. november 9.) (*Magyarországi magánkönyvtárak*, 98).

⁹ KAPRINAI István, *Institutio eloquentiae sacrae generatim. Usui tironum et veterum. ac recentiorum praeceptionibus concinnata*, I–II, Kassa, Typis Cassoviensibus s. J., 1758, 1760. Nagyszombat, 1768.

¹⁰ A (töredékes) magyar fordítás szóhasználata. Lásd *A magyar kritika évszázadai: A kezdetektől a romantikáig*, szerk. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., Akadémiai, 1981, 211.

¹¹ „Multum quidem natura, & inindoles eo conferre potest; at haec tenuia sunt tantummodo semina, ut excrescant, subsidiis adjuvanda. Haec autem ad quinque potissimum capita revocantur: ad lectionem librorum, ad ratione excerptendi libris, ad scriptionem, ad auditionem, & dictionem, denique ad imitationem.” KAPRINAI, *i. m.*, 56.

¹² KECSKEMÉTI, *i. m.*, 37.

könyvtárkatalógusában nem található e művek – Verseghy ismerhette az excerpálás elveit. Erre vonatkozó írásában¹³ a saját kapcsolódó gyakorlatát közölte: „itt röviden lerajzolom, a’ mit ifúságomban, mikor prédikállani kezdettem, a’ könyvekkel magam cselekedtem”.¹⁴ Kaprinaitól eltérően azonban nem szabályzatot írt le, hanem inkább egyfajta eligazítást, útmutatást adott. Ebből adódóan megfogalmazása kevésbé szabályorientált, mint a jezsuita Kaprinai munkája.¹⁵

Verseghy írásában az excerpálás első fázisa a megértés, illetve egyfajta értelmi-érzelmi azonosulás: „Elő vettem én ezeket [t. i. a más szerzők által írt könyveket] egyenkint és olvasgattam olly rendtartással, hogy mihelyt afféle okoskodást, tanítást, periodust, vagy csak mondást találtam is, melly eszemet magára valamivel különösebben figyelmetessé tette, vagy szívemet megérdeklente, meglepte, megillette, ezt azonnal többször és mindaddig olvastam, még eszemet és szívemet egészen el nem foglalta.”¹⁶

Kaprinai művében a jegyzetek formai szabályának (betűtípus, számozás stb.) rögzítése az elsődleges. Ezt követik a jegyzettípusok a jezsuita szerző művében, amelyeket mai szemmel leginkább *menyiségi* (terjedelmi) kategóriáknak tekinthetünk. Kaprinai szigorúan Drexel művére támaszkodva a következő fajtákat különítette el: az úgynevezett *lemmát*, amely a tárgy lehető legrövidebb, elvont megnevezése vagy annotálása egyetlen szó vagy szókapcsolat formájában,¹⁷ az ennél bővebb *adversariát* (sententia, dicta),¹⁸ illetve a *historiát*.¹⁹ Ezek a fogalmak igen tágan értelmezhetők.²⁰ Az sem kizárt, hogy e hármas elkülönítés ihlette Verseghyt az ő első excerpálást célzó lépésének a megfogalmazásában a „tanítás, periódus és mondás” hármasságának említésére.

Második munkafázisként került sor Verseghy gyakorlatában a tényleges jegyzetkészítésre: „Majd azután két vagy három árkusonkint összeakasztott tiszta papírosra azt, a’ mi nekem az olvasás közt illyképen megtetszett, saját módom szerint, saját

¹³ [VERSEGHY Ferenc], *Barátságos tanácskozások az egyházi magyar ékesenszözlásről*, Egyházi Értekezések és Tudósítások, 1820/2, 174–176.

¹⁴ *Uo.*, 174.

¹⁵ A jezsuita szerzők munkáira jellemző szabályozás (mely rokon az ignáci tagolás, illetve körülhatárolás fogalmával) elméletéről bővebben: Roland BARTHES, *Sade, Fourier, Loyola*, ford. ÁDÁM Péter, ROHONYI TÖRÖK Gábor, Bp., Osiris, 2001 (Osiris Zsebkönyvtár), 59–67.

¹⁶ VERSEGHY, *i. m.*, 174–175.

¹⁷ DREXEL, *i. m.*, 124–125.

¹⁸ *Uo.*, 125–126.

¹⁹ *Uo.*, 126–127.

²⁰ Ann BLAIR, *Note Taking as an Art of Transmission*, Critical Inquiry, 2004, Internet: <http://criticalinquiry.uchicago.edu/features/artsstatements/arts.blair.htm>

szavaimmal és kifejezéseimmel, többnyire még változásokkal is, az Ékessenszóllásnak fő regulái szerint Magyarul felírtam még akkor is, mikor a' könyv Magyar volt, előre egy szóval feljegyezvén a' tárgyat, mint Alázatosság, Felebaráti szeretet 's a' t, mellyrűl az utána következő műdarabocska értekezett."²¹ Kitérnek a szövegből, hogy Kaprinaihoz hasonlóan Verseghy tett ugyan utalást a gyakorlati teendőkre (árkus papír, a fogalmak feljegyzése stb.), ám ezekhez is a teendők értelmét vagy célját, illetve az önálló gondolkodás és stílus kialakítását célzó magyarázatot fűzött: „Mihelyt tudni illik az olvasás közt eszemet valami különösebben megérdekelte, vagy szívemet érzékenyebben megillette, eggy csöppet sem kételkedhettem arról, hogy az ilyen ítélet vagy érzemény azok közé tartozik, mellyek eszem járásával és szívem' hajlandóságival megegyeznek, és így lassankint characteremet is zsenyéjébűl szerencsésen kifejtik, dajkállyák és önnkintszülő erőre segítik."²²

Mintha e meglátás illusztrálására helyezte volna el Verseghy írásában a többnyire szépírói technikára vonatkoztatott pók/méh toposzt: „Az által pedig, hogy az idegen gondolatokat saját gondolkozásomnak módgya szerint más rendbe állítottam, saját gondolatimmal szinte öszveolvasztottam és így egészen sajáttyaimmá tettem, azt esz-közlöttem meg, a' mit a' méhecske szokott, mellynek mézzébűl soha nem ösmerheti ki senki a' virágokat, mellyeknek kelyheibűl ezen édes táplálékát szedegette."²³ Ezen gyakorta használt,²⁴ ókori eredetű²⁵ érvelés érdekessége, hogy Pázmány ugyanezen exemplumokkal érvelt a *Kalauz* előszavában – jóllehet Verseghy művéhez képest csaknem ellentétes indoklással: „A pókháló nem jobb a lépesméznél noha a pók béliből szövi légyfogó hálóját; a méh pedig virágokról szedegeti mézét; azon igyekeztem, hogy a Régiek nyomából ki ne lépjem, hanem az ő fegyverházakból vegyek diadalmas kardokat."²⁶ A méh pozitív szerepeltetése (és szedegető munkája) tehát mindkét szerző művében megtalálható – míg azonban Pázmány a hagyományhoz való ragaszkodását demonstrálta vele, Verseghy épphogy ennek ellenkezőjét. Gon-

²¹ VERSEGHY, *i. m.*, 175.

²² *Uo.*

²³ *Uo.*

²⁴ Kecskeméti Gábor Pécseli Király Imre retorikai kézikönyvének bevezetőjéből idézett hasonló mondatokat és több szakirodalmi tételt is említett a méhek és pókok kapcsolódó tárgytörténetére vonatkozóan. KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kibaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika), 76.

²⁵ *Régi magyar prédikációk, 16–18. század: Egyetemi szöveggyűjtemény*, összeáll. SZELESTEI N. László, Bp., Szent István Társulat, 2005, II.

²⁶ PÁZMÁNY Péter, *Hodogeus: Igazságra vezérlő kalauz*, s. a. r. KISS Ignác, Bp., A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1908 (Pázmány Péter Összes Munkái, 4), 6.

dolatmenetét nem mindenki érezhette magáénak a kortársai közül. Alexovics Vazul egyenesen így fogalmazott: „Magam gondolatit, (Halhatatlan emlékezetű Pázmány Péterrel mondom) [. . .] és újomból szopott dolgokat nem irok. [. . .] Lopva semmit sem vettem: mert valaki írásában valami jót találok, enyím.”²⁷

Verseghy excerpálásának utolsó fázisa a betűrendes mutató készítése volt: „Allig múlt el fél esztendő, hogy imígy öszveírtt jegyzéseimből egy jó vastag könyv támadt, mellynek leveleit folyó számokkal megkülömböztettem. Az előre tett szavakat azután, mint Alázatosság, Felebaráti szeretetet 's a' t. ama' leveleknek számaival együtt, mellyekenn állottak, kiírtam, betűrendbe szedtem, 's mutató táblácska gyanánt munkámhoz függesztettem.” Ez a fázis gyakorlatilag megegyezik Kaprinai harmadik munkaszakaszával. Ezt követően a jezsuita szerző még további három munkafázist jelölt meg. Ezek közül az első az epitomé, kompendium, rövid kivonat készítése a forrásműről amelynek fő funkciója a szövegkörnyezet felidézése a prédikációs szerző számára. Hogy ez hiányzott-e Verseghynek vagy sem, nem állítható bizonyosan: „Ennek [t. i. a kijegyzetelt szövegapparátusnak] segedelmével, mikor új predikációt kellett csinálnom, akármelly tárgyrúl készen találtam okoskodásokat, tanításokat, válogatott mondásokat, vagy legalább gondolatokat, mellyek, bármelly pusztán állottak is olykor jegyzéseimben, megmeg más gondolatokra, hasonlatosságokra, vagy sükeres rajzolatokra vezérlettek.”²⁸ Azaz Verseghy láthatóan érezhetett némi lelkiismeretfurdalást a szövegkörnyezetükből kiragadott részek – a szavak esetleges szándéktalan kiforgatása – miatt, ugyanakkor ebben a hátrányban inspiratív erényt is láthatott. Szövegkörnyezet hiányában ugyanis meglátása szerint szabadabban mozoghatott a fantáziája. Ez a szempont inspirálhatta a további két Kaprinai-munkafázis elhagyására: az egyik a retorikai szempont, amely arra lett volna hivatott, hogy milyen retorikai környezetbe illik az adott fogalom. S végül az utolsó, melynek funkciója értelmében a szerzőnek el kellett döntenie, milyen alkalommal használja fel az excerptumot.

E pontok hiánya Verseghynél nem arra utal, hogy ezek a kérdések őt nem foglalkoztathatták: vélhetően végiggondolta, hogy melyik fogalmat milyen alkalommal használja fel egy prédikációban. De az is kitűnik írásából, hogy ezt nem tartotta feltétlenül közlendőnek, illetve szabályozandónak. Annál is inkább, mert Verseghy segédletének fő szempontja a már említett character²⁹ – „mely a külfölbéleképen vegyültt 's a' gyakorlás által állandó erőre segített erkölcsi nemes érzeményeknek sommájából áll”³⁰ – kialakítása, és nem pontokba foglalt szabályrendszer volt.³¹

²⁷ ALEXOVICS Vazul, *Ünnepnapi prédikációk*, Pest, Patzkó Ferencz, 1789, *3^v.

²⁸ VERSEGHY, *i. m.*, 176.

²⁹ Ennek tükre a stílus. *Uo.*, 173.

³⁰ *Uo.*

³¹ BARTHES, *i. m.*, 59–60.

A characternek [...] formálása tudni illik, és a' beszéd tárgyának sikeres átértése és kimerítése [...] bizonyosan és teljességgel fogatlanoknak tetetnek az által, ha a' könyvekből vagy az egész kézírásokból az egész prédikációkat kiírjuk, könyv nélkül megtanúljuk és elmondjuk, vagy a' mi még rettenetesebb hiba, ha külömbféle idegen beszédekből vagy másféle erkölcsi írásokból a' kerekbeszédeket kiszedegettyük, és ezekből azután egy egész prédikációt öszveférczelünk. Így bizonyára saját írásmódhoz sohasem juthatunk, sőt még characterünk is idegen részekből gyengén öszveakasztott egészhez fog inkább hasonlítani, mint erős talpon álló tántoríthatatlan épülethez.³²

– fogalmazta meg Verseghy Ferenc a compilációs gyakorlatról alkotott negatív véleményét.

Megjegyzése azért is jelentős, mert a hitszónokoktól az egyéni gondolkodásmódot és szépírói gyakorlatot kérte számon, ami szöges ellentétben áll az Alexovics révén idézett pázmányi gondolattal – és a barokk prédikációszerzői gyakorlattal.

A szövegalkotással kapcsolatos gondolatmenetekből kitűnik, hogy míg Kaprinai a tekintélyekhez való ragaszkodást emelte ki, addig Verseghy az önálló „character” és stílus kialakításának fontosságát hangsúlyozta. Nem vetette el az excerpálás gyakorlatát, de némiképpen módosította azt – saját szempontjai szerint, a felvilágosodás elveihez alkalmazkodva.³³

³² VERSEGHY, *i. m.*, 176.

³³ Vö. MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*, ItK, 1984, 291–308.